

ПРИНЦИПИ РОЗУМОВОГО РОЗВИТКУ У ПЕДАГОГІЧНИЙ СПАДЩИНІ ГЕРБЕРТА СПЕНСЕРА

Миценко В.І.

(Кіровоград)

Розглянуто саморозвиток індивідуальних якостей дитини, заснований на природному методі у процесі розумового розвитку та дидактичні принципи Г. Спенсера, серед яких були принцип виховання дитини згідно історичним етапам розвитку людства; принцип саморозвитку у широкому своєму понятті; принцип позитивного емоційного впливу.

Розумове виховання направлено на розвиток інтелектуальної культури особистості, вмінь діяльності мислення. Найважливіше значення в розумовому вихованні має цілеспрямоване навчання, під час якого діти оволодівають знаннями, вміннями і навичками.

Герберт Спенсер (1820-1903) вважав, що існує природний процес розумового розвитку, і що не варто навантажувати розум дитини, який розвивається штучними формами, а варто враховувати закони психології, якими слід підпорядковуватися, щоб не завдати шкоди.

Розглядаючи зміни, що відбулися на кінець XIX сторіччя, Г. Спенсер вказував на головні розходження у вихованні в минулому і в його час. Він вважав, що відсутність єдиної точки зору у питанні про виховання, безсумнівно, повинна дати гарні результати, тому що різні підходи до розв'язання даної проблеми дає можливість для дискусії. Якби вже існував вироблений метод виховання, то було б дуже шкідливо відхилятися від нього, але в зв'язку з тим, що такого методу виховання в той час ще не існувало, то зусилля багатьох дослідників, які працюють у багатьох напрямках, подають кращий засіб для досягнення бажаної мети, і відповідно, кожний із дослідників, маючи певний досвід і фактичну інформацію, становить за мету довести слушність свого методу виховання.

Разом з тим Г. Спенсер підкреслював, що після викорінювання однієї помилки, звичайно, випливає тимчасове захоплення іншою, протилежною їй. Як приклад, він наводить той факт, що раніше більше уваги звертали на фізичний розвиток дітей, а потім пріоритет різко змінився на користь розумового розвитку. Воно стало єдиною метою батьків, коли дво-трирічних дітей уже саджали за книгу. Потім переконалися, що тіло і розум дитини повинні бути в однаковій мірі предметом батьківських турбот, і що обидва повинні розвиватися одночасно. Досвід засвідчив, що передчасний розвиток дітей мав негативний наслідок. Найкращий мозок, попереджував Г. Спенсер, мало принесе користі, якщо в людині недостатньо життєвої енергії, щоб змусити його працювати.

Поряд з цим, серед нових підходів, які виникли одночасно з відмиранням старих, найголовнішою Г. Спенсер вважав систематичні вправи, що сприяли розвитку споглядальних здібностей. Для нього діяльність дітей, спрямована на мимовільне спостереження, має величезне значення. У такий спосіб і виникла система наочного навчання, що, на думку Г. Спенсера, погано виконувалася. Посилаючись на висловлювання Ф. Бекона, що «фізика є мати всіх наук», він вважав, що без точного ознайомлення з видимими і відчутними властивостями предметів, наші поняття про них будуть помилковими, висновки неправильними, а дії безуспішними. Він вважав, що не виховуючи почуття, не можна домогтися або навіть наблизитися до ідеалу виховання. Тому витончена спостережливість, на думку Г. Спенсера, є головним елементом справжнього успіху в навчанні.

Іншим, не менш важливим принципом у навчанні, Г. Спенсер вважав сприятливий емоційний фон навчальної праці. Тому і з'являється необхідність застосування гри в

навчанні дітей, або, іншими словами, пристосування систем виховання до дитячих смаків, побажань, інтересів.

В усіх вищезгаданих змінах у системі навчання і виховання в той час в Англії і Європі Г. Спенсер простежував загальну характерну рису — постійне прагнення погоджуватися з природним методом. На підтвердження цього він наводив такі факти:

- скасування раннього навантаження на розумовий розвиток дитини і надання йому в перші роки дитинства повної свободи в тренуванні своїх рухів і зовнішніх почуттів;
- заміна системи заучування напам'ять словесними уроками і практичним навчанням у полі, під час ігор;
- заміна викладання правил викладанням принципів, тобто дитину не знайомлять з узагальненнями, поки вона не ознайомиться з частковими фактами, на яких вони засновані;
- введення системи наочного навчання;
- пояснення основ наук в цілком виразній, а не в абстрактній формі;
- подання дітям знань у привабливій формі і за допомогою цього перетворити навчання на задоволення.

Г. Спенсер дійшов висновку, що обираючи предмети і засоби навчання, які найбільш цікаві для дітей, ми йдемо за законами природи і пристосовуємо наші дії до законів життя. Англійський вчений вважав, що порядок і методи виховання дітей повинні постійно узгоджуватися з природним процесом розумового розвитку, у чому він повторював знаменитого Песталоцці, розвиваючи його ідею про те, що для «довільного розвитку здібностей існує відома послідовність і необхідні певного роду знання, і, що, нарешті, обов'язок вихователів зрозуміти це і дати дитині потрібні знання» [8, 107].

Г. Спенсер вважав, що природний метод є прототипом усіх методів, і, відповідно, успіх у вихованні може бути досягнутий лише тоді, коли ми підпорядковуємо свої дії тому довільному розвитку, через який проходить розум кожної людської істоти на шляху до зрілості.

Значну увагу Г. Спенсер наділяв і розвитку здібностей, вважаючи, що основним принципом навчання є правильний порядок розподілу предметів і методів, який відповідає розвитку і ступеню розвитку дитячих здібностей. Він був переконаний, що вихователі повинні погоджувати з даним методом свої шкільні курси, тому що виховання і можливе тільки за цих умов. Якщо дитина поступово переходить від одного поняття до іншого, і якщо проміжні поняття, які вона одержує, послідовно розширюються й ускладнюються, то існує порядок послідовності, без якого неможливий розвиток.

Психологи вважають, що дуже ранні враження, сприйняті розумом дитини, складаються з нероздільного відчуття, виробленого опором, світлом, звуком і т. ін. Очевидно, що роздільний стан не може існувати раніше самої свідомості, з якої він утворився. Не можна одержати ніякої ідеї про форму, доки не засвоїш деякого поняття про світло, різні ступені і властивості його. Так само не можна зрозуміти складного звука, доки не вивчиш простих складових звуків, які його утворюють.

Тому Г. Спенсер вважав, що, йдучи за набутими знаннями про необхідність закону прогресивного переходу від простого до складного, батьки, вихователі, вчителі початкової школи повинні давати дитині достатню кількість предметів, які мають різноманітні ступені опору, достатню кількість предметів, які відбивають світло різноманітної сили і різноманітних властивостей, нарешті, достатню кількість звуків різних за силою, тоном і тембром.

Г. Спенсер радив керуватися таким правилом: розвиваючи різні здібності у дітей, треба враховувати, що найгостріші протилежні враження пізнаються раніше за інші. Тому дитині, насамперед, треба давати поняття про найбільш різноманітні за силою звуки, а потім про кольори, які різко протилежні один одному, і про речовини, які далеко не

однакові за твердістю і м'якістю. В усякому разі, повинен відбуватися поступовий перехід до близьких за подібністю вражень.

Г. Спенсер, вивчивши і проаналізувавши попередні погляди в галузі розумового виховання дитини і на основі власних світоглядних ідей виділив принципи розумового розвитку. Спробуємо проаналізувати їх, та виділити ті, що, на нашу думку, можуть бути корисними і застосовуватися в наш час в педагогіці.

Першим принципом для розумового розвитку дітей Г. Спенсер вважав перехід від простого до складного, який, на його думку, до деякої міри завжди дотримувалися, хоча несвідомо і непослідовно. Він вважав, що в зв'язку з тим, що розум дитини розвивається прогресивно, як і всі предмети, що розвиваються, від подібного до відмінного, то і система виховання повинна дотримуватися того ж. Причому він застосовував цей порядок більш поширено, вважаючи, що його сутність повинна виражатися не тільки під час вивчення окремих предметів, а й стосовно знань в цілому тому, що людський розум, розвиваючись, поступово виявляє нові дійові здібності, тому і навчання повинно починатися з кількох предметів, а потім, коли виявиться одночасна діяльність усіх розумових здібностей, варто додавати інші предмети і, в кінці кінців, вивчати їх усі разом. Г. Спенсер прийшов до висновку, що виховання повинно йти від простого до складного, не тільки в частковому, але й у цілому.

Другим важливим для розумового розвитку, є принцип переходу від невизначеного до визначеного. Відомо, що мозок людини досягає своєї остаточної сформованості тільки в пору зрілості, тому в діяльності дітей виявляється непевність. Прикладом тому можуть бути перші кроки дитини, перші спроби говорити. Розум в цілому і в кожній окремій своїй здатності, починає з грубого відокремлення предметів і дій, а вже потім прогресивно переходить до більшої чіткості і ясності. Коли дитина, за допомогою спостережень, відкриває для себе колись неясні ознаки, які відрізняють предмет від процесів, і які змішувались дитиною до цього, тільки тоді вона збагне точне визначення якого-небудь знання. На думку Г. Спенсера, всі виховні системи і курси навчання повинні не тільки погодитися з цим принципом, але і широко застосовувати його на практиці. Таким чином, при елементарному вихованні дітям повинні передавати більш поверхневі поняття; а в міру того, як вони будуть рости, дані поняття будуть робитися більш ясними, легкими для придбання досвідченості, за допомогою якої вони зможуть уникати помилок.

Третім, не менш важливим для Г. Спенсера, був принцип переходу від конкретного до абстрактного. Він стверджував, що діти не зможуть абстрагувати, якщо вони не будуть знати про те чи інше явище в окремих деталях. І тільки після того, як вони досконало вивчили всі характеристики предмета або явища, вони зможуть зробити правильне узагальнення.

Четвертим був принцип виховання дитини згідно історичним етапам розвитку людства. Іншими словами, зародження і розвиток знання в кожній окремій людині повинно йти тим же шляхом, яким йшло зародження і розвиток знань цілої раси. На думку Г. Спенсера, цей принцип може бути підтриманий доказом незалежно від якоїсь теорії абстрактного. Даний доказ, який серйозно аналізувався, випливає з закону спадкової передачі, тому що: «якщо це правда, що люди нагадують своїх предків або зовнішністю, або характером; якщо це правда, що такі відомі розумові явища як божевілля, наприклад, виявляються в цілому поколінні того самого сімейства, у тому самому віці. Ми звернемося до національних типів і зауважимо, як сильно утримується розходження між ними. Якщо ми пригадаємо, що всі національні типи походять від одного загального кореня, і, що існуюче зараз різке розходження між ними, мабуть, відбулося під впливом видозмінюючих обставин на наступні покоління, які, в свою чергу, передали накопичені ознаки своїм нащадкам..., — то з цього випливає, що при існуючому порядку, якому людство підкорило різноманітні роди знань, у кожній дитині неодмінно повинна

виявлятися схильність до придбання всіх цих знань у тому ж порядку. Якби навіть цей порядок, по суті своїй, не був таким важливим, то він все-таки багато б сприяв вихованню, полегшуючи проведення розуму кожної окремої особистості всіма сходянками, пройденими розумом людства» [8,125]. Отже, при виборі вірного методу виховання дітей нам дуже допоможе дослідження розвитку цивілізації людства.

П'ятим принципом був принцип переходу від емпіричного до раціонального. Г. Спенсер вважав, що при загальнолюдському прогресі, кожна наука розвивалася з відповідного їй мистецтва. Як наприклад, скульптура та архітектура передувала геометрії. Наука є знаннями, які приведені до системи, але спочатку потрібно було їх набуті. Отже, вивчення кожного предмета є ніщо інше, як експериментальне введення в науку. Прикладом застосування принципу переходу від емпіричного до раціонального може послужити метод навчання дітей спочатку мови, а потім граматики.

Шостим принципом Г. Спенсер вважав саморозвиток у широкому своєму понятті. Батьки повинні всіма силами сприяти процесу саморозвитку своїх дітей, постійно змушувати їх робити свої власні дослідження. Дітям треба розповідати якнайменше і якнайбільше розвивати в них здібність робити відкриття. Підтверджуючим фактором важливості розвитку самонавчання є те, що людство, на думку Г. Спенсера, йшло вперед винятково за допомогою самонавчання. Він прийшов до висновку, що якими б малими не були здібності учня, але якщо йому пояснювати предмет вірно і ясно з самого початку, він «переможе» усі наступні труднощі, майже не вимагаючи допомоги інших. І якщо тямовитість дитини систематично спрямовувати на наукові предмети, які доступні його розумінню, то вона швидко досягне їх без стороннього сприяння. А необхідність пояснювати кілька разів одне і те ж, на думку Г. Спенсера, відбувається від нашої власної нетямущості, а не від тупості дитини. Він впевнений, що нам не треба боятися йти за законами дисципліни природи, тому ми можемо, вдало направляючи розум дітей, змусити його саморозвиватися, і, нарешті, користуючись таким способом, ми можемо викликати в дітях вищий прояв сильної розумової діяльності.

Останній, сьомий принцип, на думку Г. Спенсера, містить в собі питання: чи зробить це приємне враження на вихованця? Якщо якась система або курс навчання, який розглядається теоретично і який ми вважаємо найкращим, не збуджують інтересу в дітей, то ми зобов'язані відкинути їх, бо інтелектуальні інстинкти дітей завжди надійніші за наші власні міркування. Ми можемо цілком покластися на загальний закон, що при нормальних умовах здорова діяльність дає задоволення, тоді як діяльність болісна — нездорова. Довільна діяльність, до якої схильні діти, є прагненням до задоволень, одержуваних через здорові вправи фізичних і розумових здібностей. Отже, це положення можна визначити як принцип позитивного емоційного впливу.

Велику увагу Герберт Спенсер приділяв принципу наочності. Він вважав, що наочне навчання являє собою природне продовження елементарного курсу початкового розвитку зовнішнього почуття. Він критикував існуючі методи навчання, вважаючи, що вони йшли в розріз із методом природи, який виявляється в однаковій формі в дитинстві, зрілому віці і у всьому ході людської цивілізації. Адже всі поняття про предмети, які одержувала дитина раніше, ніж навчилася говорити, набуваються самі собою. Твердість і вага відомих предметів, особливі форми і прикмети близьких людей, крики різних тварин, — всі ці явища помічає сама дитина. Так само і в зрілому віці — спостереження і висновки, повсякчасно необхідні для нашого керівництва, повинні робитися без сторонньої допомоги. Успіхи у житті та діяльності залежать від точності і повноти, за допомогою яких останні здійснюються.

Г. Спенсер вказував на те, що сама природа постійно «нав'язує» нам природний метод. Діти намагаються знайти в старших співчутливе розуміння. Прикладом тому може бути поведінка дитини, яка сидючи у вас на колінах, суне вам іграшку прямо в обличчя.

Це є прямим результатом індукції. Тому він вважав, що будь-який курс навчання слід погоджувати з цими розумовими інстинктами, необхідно систематизувати природний процес, і, що ми повинні спокійно вислуховувати усе, що дитина хоче нам повідомити про кожний предмет, навіть повинні спонукати її висловити все те, що вона про них думає, повинні, при нагоді, звертати її увагу на факти, ще не помічені нею з метою змусити її помічати їх самій, де б і коли вони знову не потрапили їй на очі, повинні поступово вказувати їй на нові факти для такого ж уважного дослідження їх.

В міру того, як розвиваються здібності дитини, батьки, вихователі чи вчителі продовжують повідомляти їй одну властивість за іншою, поповнюючи їх перелік; від твердих і м'яких тіл вони переходять до шорсткуватих і гладких, від кольору до блиску, від однакових предметів до складних, поступово ускладнюючи завдання. Відповідно до розвитку в дитині здатності міркувати, вони постійно повинні збуджувати її увагу і пам'ять, постійно підтримувати в ній інтерес до нових, доступних дитячому розуму вражень і постійно радити їй, створюючи можливості долати труднощі, відповідно до можливостей дитини.

Діючи таким чином, вважав Г. Спенсер, дорослі здійснюють тільки той довільний процес, який відбувається в більш ранній період, допомагаючи саморозвитку дитини тим самим засобом, на який вказує нам її інстинктивний природний імпульс. Тому розповідати і показувати дитині те або інше — не означає учити її спостерігати. Це означає, що вона буде пасивно приймати чужі спостереження, а такі дії швидше послаблюють, ніж посилюють здатність до самонавчання, і дитина позбавляється задоволення — неодмінного результату успішної діяльності. Ось звідки, на думку Г. Спенсера, відбувається байдуже відношення дітей до уроків наочного навчання. Користуючись природним методом, ми збуджуємо в дітях напружену пильність, що веде до живого і повного розуміння, головне ж, ми привчаємо розум з самого початку до самодіяльності, яка так необхідна людині у всі періоди її життя.

Г. Спенсер дійшов висновку про те, що наочне навчання не тільки повинне викладатися цілком іншим способом, але, більш того, поширюватися на більший ряд предметів і продовжуватися набагато довше, ніж це прийнято.

Важливим елементом розумового розвитку, на думку Г. Спенсера, є перші спроби в малюванні. Він відмічав, що малювання складає один з елементів виховання і є ознакою того, що в суспільстві почали поширюватися більш раціональні погляди на розумову освіту дітей. Крім того, треба зауважити, що і вчителі пішли шляхом давно вказаним природою.

Усім відомі мимовільні спроби дітей малювати людей, будинки, дерева і тварин, які їм трапилися на очі. Своїм старанням зацікавити нас зробленим ними відкриттям, що в таких-то предметів існують певні ознаки, своїми спробами зобразити все це на картинці діти прямо вказують нам, якою повинна бути освіта.

На питання: який із процесів малювання дає найбільшу насолоду дитині, можна з достатньою впевненістю відповісти, що це — розфарбовування.

Г. Спенсер вважав, що уроки малювання потрібно починати з абстрактного, а не з поняття про пряму і криву лінії. Хоч би яким іншим здавався подібний порядок спеціалістам-вчителям малювання, які завжди відкладають розфарбовування до старших класів, але в молодших класах набридають дітям сухі уроки копіювання контурів із моделей. Г. Спенсер підтверджував, що зазначений ним порядок є справжнім і ним варто керуватися в школах. Першість фарби над формою заснована на психологічній причині і це треба брати до уваги з перших же уроків малювання.

Г. Спенсер вважав, що питання не в тому, чи добре малює дитина, а в тому, чи розвиваються її здібності. Насамперед, їй треба навчитися володіти пальцями і придбати початкові поняття про подібність. У перші роки дитинства недопустимі формальні уроки

малювання, але з цього не випливає, що ми повинні відмовляти у підтримці прагнень дітей до самонавчання. Навпаки, нам варто заохочувати і спрямовувати ці прагнення як нормальні вправи понять і роботи для рук. Якщо ми будемо давати дитині дешеві дерев'яні іграшки для розфарбовування або прості накреслення карт для того, щоб вона намалювала фарбами хоча б кордони країн, вона непомітно ознайомиться з обрисами предметів і країн і придбає вміння володіти пензлем, а якщо ми станемо «постачати маленькому художнику більш цікаві оригінали, у нього поступово буде розвиватися бажання робити вже не копії, а оригінальні зображення. Це і буде застосуванням природного методу в навчанні» [8, 146].

Таким чином, вивчивши і зробивши аналіз концепції розумового виховання за Гербертом Спенсером, можна дійти такого висновку, що природний метод не тільки сприяє переходові від простого до складного, від невизначеного до визначеного, від емпіричного до раціонального, від конкретного до абстрактного, але також задовольняє і подальшим вимогам, а саме, щоб виховання дітей було доповненням на шляху цивілізації всього людства, щоб воно мало за головну мету саморозвиток і розвиток індивідуальних якостей дитини, було б процесом приємним. Повне засвоєння природного методу виявляється як у тісному зв'язку його з вказаними вище принципами, так і в тому, що він йде від наказів розуму дитини, який розвивається, полегшуючи їй довільну діяльність і допомагаючи, так би мовити, природі.

Г. Спенсер відмічав: «Очевидно, що якщо ступені послідовності нашого життя так розташовані, що учень може поступово підніматися ними один, при незначній, або, навіть, і без усякої допомоги, то вони, виходить, цілком відповідають ступеням розвитку його здібностей. Так само очевидним є і те, що дитина отримує справжнє задоволення підніматися на вищий ступінь, то нам нічого більше не залишається робити, як тільки піклуватися про нормальні вправи його фізичних і розумових сил» [8, 156].

На думку Г. Спенсера, повернувши виховання в русло процесу саморозвитку, ми одержимо крім тієї користі, що дитина звикне до вірного розподілу уроків, ще й іншу користь: вона набуде таких гострих і міцних вражень, яких не міг би викликати в неї жодний із звичайних методів виховання. Кожне знання, яке засвоїть дитина самостійно, кожна задача, яку вона розв'яже без допомоги, переборені нею труднощі стануть винятково її власністю, чого, при інших умовах, ніколи б не трапилося. Від посиленої діяльності розуму, необхідної для успіху, від зосередженості думок, від радісного зламу як результату перемоги, кожний факт залишається в пам'яті учня набагато глибше, ніж інші відомості, почуті ним від вчителя або вичитане ним з підручника. Навіть, якщо він не упорається із задачею, то напруга, якій підкорялися його розумові здібності під час роботи, краще зафіксують в його мозку почуте рішення, ніж коли б вчитель кілька разів показав йому рішення цієї задачі.

Важливим є і той факт, що будь-яка дисципліна вимагає постійного, вірного розподілу знань, які засвоює учень. Всі факти і висновки, засвоєні цим природним шляхом, уже за природою своєю поступово готують розум дитини до подальших висновків, стають, ніби, ключем до вирішення наступних питань.

Таким чином, Г. Спенсер був переконаний, що до того часу не будуть встановлені основи дидактики, поки не будуть точно досліджені закони розумового розвитку. Він намагався встановити деякі основні із цих законів: 1) розум іде вперед від речей простих до складних, від часткового до загального, від конкретного до абстрактного; 2) розвиток особистості відбувається в тому ж порядку, як і розвиток усього людського роду (біогенетичний закон). Звідси і випливають основні вказівки Г. Спенсера про методи роботи.

Не задовольняючись методами навчання в англійських школах, які не давали розвиватись дітям, він розвинув педагогічну концепцію розумового виховання, основою

якої був природний процес розумового розвитку. Це означало, що англійський філософ рекомендував вихователям і вчителям не перевантажувати розум дитини, враховуючи закони психології. Дуже важливим, на думку Г. Спенсера було питання про необхідність рівномірно розвивати і розум, і тіло. Тільки здорове фізично тіло може надати всю необхідну енергію дитині для розв'язування розумових завдань.

Пояснення нового матеріалу від частковості до узагальнення, надаючи учневі самому розвивати думку вважав Спенсер головною умовою ефективного навчання, яке приносить значну користь і радість учням.

Таким чином можна зробити висновок, що головною метою розумового виховання Г. Спенсер вважав саморозвиток індивідуальних якостей дитини, заснований на природному методі. Саме малювання, спостережливість і допитливість, на думку Спенсера, займають дуже важливе місце у процесі розумового розвитку дітей. Проголошуючи природний метод у навчанні, він наполягав на скасуванні раннього навантаження на розум дитини, заміні системи заучування напам'ять словесними уроками і практичним навчанням на природі, введенні системи наочного навчання, поданні дітям знань у привабливій формі.

Розвивав Г. Спенсером і дидактичні принципи, серед яких новими були принцип виховання дитини згідно історичним етапам розвитку людства; принцип саморозвитку у широкому своєму понятті; принцип позитивного емоційного впливу.

БІБЛЮГРАФІЯ

1. Бэкон Ф. Сочинения: В 2 т. — М.: Мысль, 1978, — 565 с.
2. Виноградов Н. Очерки по истории идей дошкольного воспитания. — М. — Л.: Лучина, 1925. — 156 с.
3. Водовозова Е. Н. Умственное и нравственное воспитание детей от первого проявления сознания дошкольного возраста. - 7-е, перераб. и доп.изд. — Спб.: Фототип. и тип. А.Ф. Дресслера, 1913. — 365 с.
4. Галузинський В.М., Євтух М.Б. Педагогіка: теорія та історія. — К.: Вища школа, 1995. — 237 с.
5. Гуревич К.М. Умственное развитие школьников: критерии и нормативы. — М.: Знание, 1992. — 80 с.
6. Джурицкий А.Н. История зарубежной педагогики: Учебн. пособие для вузов. — М.: Издательская группа «Форум», 1998. — 272 с.
7. История педагогики. Часть 2, с XVII в. до середины XX в.— М.: Творческий Центр, 1998. — 187 с.
8. Spencer Herbert. Education: Intellectual, Moral and Physical. Adams & Co, -
9. Totowa. - USA. 1969. — 283 p.
10. Педагогическое наследие / Я.А. Коменский, Д. Локк, Ж.-Ж. Руссо, И.Г. Песталоцци. — М.: Педагогика, 1988. — 411 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Миценко Валерій Іванович — кандидат педагогічних наук, докторант Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.
Наукові інтереси: концепція індивідуального виховання у педагогічній спадщині Герберта Спенсера.